

УДК 364(477)(075.8)

## **ВІКТИМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЯВИЩА БУЛЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ В ПОЛЬЩІ**

**Ірина Курляк**

*Університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві,  
вул. Девайтіс, 5, Варшава, Польща*

Розглянуто особливості буллінгу як одного з видів насильства між учнями. Значну увагу приділено упереджувальному буллінгу та кібербуллінгу. Проаналізовано різні категорії буллерів та жертв. Зазначено про чинники віктимізації та віктимогенний потенціал жертви, які провокують явище насильства. Описано наслідки процесу віктимізації – фізичні, психічні та соціальні. Наголошено про те, що в боротьбі з явищем насильства не можна обмежитися одноразовою акцією, потрібно опрацювати програму систематичних антибуллінгових дій, спрямованих на роботу як з усіма учнями, так і з жертвами та агресорами. З'ясовано, що серед різних програм можна застосовувати як такі, які проводять фахівці, так і ті, керівниками яких є спеціально підготовлені молодіжні лідери, що приходять на допомогу своїм колегам, запобігаючи явищу насильства.

*Ключові слова:* буллінг, школа, насильство, ровесники, агресор, жертва, віктимізація, профілактика.

Однією зі складних проблем у сфері виховання дитини, особливо підліткового віку, є боротьба з проявами агресивної поведінки. Характерною особливістю такої поведінки підлітків є її груповий характер, коли молоді люди поєднують свої зусилля, скеровуючи їх проти одного з учнів. Якщо обрана жертва зазнає нападів періодично, можна зазначити про явище насильства, знущання або переслідування [6, s. 11], яке отримало спеціальну назву – буллінг. На жаль, останнім часом це явище набрало глобального характеру. Результати досліджень з різних європейських країн, а також з США, Австралії та Нової Зеландії засвідчують, що насильства в школі зазнають від 20 до 70% учнів [17, s. 70]. У сусідній Польщі, як показали широкомасштабні дослідження, кожен десятий учень гімназії є жертвою шкільного насильства [2, s. 11]. Ця проблема є актуальною також і для України, тому вона потребує подальших, особливо емпіричних, досліджень.

Питанням шкільного буллінгу в Україні досі приділяють недостатньо уваги. Автори часто звертаються до зарубіжних досліджень, де ця тематика розроблена значно краще (наприклад, С. Окружна аналізує досвід Росії, Л. Лушпай – Великої Британії та ін.). У працях інших українських дослідників (С. Стельмах, О. Меланцевої, С. Мерцалової та ін) досліджені питання,

присвячені причинам і наслідкам буллінгу та способам його запобігання. Водночас в Україні ще недостатньо емпіричних досліджень, які б вивчали це питання на великій кількості учнів та шкіл (наприклад, як у Польщі, – дослідження М. Войцеховського, Й. Пижалського, П. Квятковського, А. Шецувки) та, по суті немає досліджень, присвячених кібербуллінгу чи сталкінгу.

Наша мета – аналіз буллінгу на матеріалах польських теоретичних та емпіричних досліджень з акцентом на явищі віктимізації, чинниках віктимності та віктимогенного потенціалу, а також на способах запобігання традиційному буллінгу та кібербуллінгу в школі.

*Буллінг як прояв насильства та його види.*

Одна з загально вживаних дефініцій переслідування як суспільної форми агресії походить з праці норвезького вченого Дана Олвеуса – знаного дослідника явища шкільного насильства. Згідно з нею “учень є переслідуваний та гноблений, коли регулярно та упродовж тривалого часу наражається на неприязні дії з боку іншого учня або групи ровесників” [15, s. 9]. У 70-х роках ХХ ст. учений запропонував концепцію небезпечного виду агресії між учнями, якою є психічний терор та переслідування. Він назвав його **буллінгом** (від англ. *bully* – “тиран”, “хуліган”, “забіяка”). Цей вид агресії набуває форми насильства і характеризується такою *тріадою формальних характеристик*: 1) повторюваністю (з багаторазовим атакуванням тієї самої особи); 2) нерівновагою сил (з фізичною, кількісною чи психологічною перевагою кривдників); 3) наявністю злого наміру скривдження жертви [20, s. 178]. Крім цього, буллінг часто має прихований від дорослих характер, а також передбачає публічне знеславлення жертви [5, s. 49].

Ворожі дії, які реалізуються у процесі буллінгу, можуть набути різних форм: **буллінг фізичний**, який полягає у застосуванні фізичного насильства щодо іншої особи; **буллінг вербальний** (прозивання, висміювання, оббрікування, пліткування, застосування кличок та ін.) та **буллінг реляційний** (виключення з групи, ігнорування, нацькування інших на жертву). Десять років тому почали виокремлювати **кібербуллінг** як електронне насильство, яке відбувається за допомогою Інтернету та мобільних телефонів [20, s. 178–179]. У кібербуллінгу вже не відіграє ніякої ролі фізична перевага кривдника. Натомість важливого значення набуває добре знання нових електронних технологій та анонімність кривдника. Звичайно, не всі види електронного переслідування потребують ґрунтового знання. Наприклад, вислати образливі SMS-и може кожен учень. Однак, наприклад, видавати себе в Інтернеті за іншу особу, вдираючись у чинсь електронну скриньку, – це вже потребує спеціальних умінь [22, s.126]. Відомим є також **опосередкований буллінг**, який проявляється у крадіжках чи нищенні речей жертви. З огляду на причини виникнення переслідування виділяють ще один вид – **упереджувальний буллінг**.

*Упередження та відмінності як причина виникнення буллінгу.*

Як показали останні дослідження, буллінг часто виникає через негативне ставлення до осіб, які мають відмінні якості, які від них не залежать (етнічне походження, віровизнання, неповносправність, низьке соціальне походження) [21, s.18]. Виділяють п'ять видів упереджувального буллінгу:

1) *Буллінг расистський*. Йдеться про знущання над особами іншої раси, національності, віровизнання чи культури, унаслідок чого жертва відчуває себе небажаною, виключеною з групи, безсилою або нічого не вартою;

2) *Буллінг з огляду на неповносправність чи спеціальні освітні потреби*. Він полягає у знущанні над особами з різного роду фізичними чи психічними відхиленнями, а також з проблемами в навчанні;

3) *Буллінг гомофобний і трансфобний*. Він спричинений упередженнями щодо лесбіянок, геїв, бісексуалів і трансвеститів. Молоді люди – насправді жертви зовсім не повинні мати відмінної сексуальної орієнтації, досить, щоб вони були несправедливо оскарженими через те, що видаватимуться агресорам подібними до такого типу осіб або матимуть “підозрілих” приятелів.

4) *Буллінг сексистський та буллінг сексуальний* передбачають знущання на статевому ґрунті. Вони пов'язані з поглядами на жінку як “гіршу” та підпорядковану чоловікам. Перший вид переслідування може проявлятися у приниженні дівчат, їхньому висміюванні, брутальних натяках, зауваженнях, зачіпках, цинічних та образливих коментарях, критиці чи інсинуаціях на тему сексуальної репутації потерпілої. Буллінг сексуальний – це сексуально напаслива поведінка у формі нав'язливого переслідування жертви.

5) *Буллінг, пов'язаний з образом тіла* [21, s.18]. Віктимізація жертви може бути спричинена значною вагою тіла, відстовбурченими вухами, великим носом, кривими ногами, рудим волоссям, дуже низьким зростом тощо.

*Характеристика переслідувачів та жертв.*

Результати емпіричних досліджень доводять, що *активні переслідувачі* (буллери) є особами, які проявляють схильність до жорстокості та є фізично сильнішими, ніж жертви. Вони також є дуже самовпевненими, з високою самооцінкою [6, s. 37–38]. Буллерам властиві: прагнення до домінації, імпульсивність, дратівливість, низький поріг фрустрації, проблеми зі сприйняттям загальних норм, низький рівень емпатії, негативне ставлення до вчителів і школи, походження з родини, де є насильство і сварки, суворе виховання чи кримінальний досвід [1, с. 10].

Окрім зазначених рис, агресор часто характеризується нарцистичністю [19, s. 61]. Нарцистична особистість – це особа, у якої самооцінка значно вища, ніж її реальні можливості. Проте, така особа має нестабільну

самооцінку. Кожну розбіжність, яка може настати в контакті із середовищем вона розглядає як джерело особистої загрози. Отже, агресія є способом віддалити цю загрозу і домогтися повторної стабілізації (але лише тимчасової) образу власного “я” [11, с. 23]. Буллери не переживають почуття провини чи сорому, що є характерним для соціопатичної особистості. Така людина реагує холодною байдужістю або сильною злістю на критику з боку інших. Особа, яка наважилася чинити спротив такому агресорові, стає його особистим ворогом, і він буде її нищити при кожній нагоді. Агресор розглядає себе як найважливішу персону [19, с. 61]. Він не в стані налагодити справді щирі стосунків з людьми і не вміє панувати над власними емоціями [16, с. 15–19].

Агресори, зазвичай, підбурюють проти жертви інших учнів, які приєднуються до них, створюючи групи *пасивних переслідувачів* (ко-буллерів), керованих страхом самим не стати жертвами [8, с. 44].

Жертви переслідувань також можна поділити на дві групи – жертви пасивні та жертви, які провокують. *Пасивні жертви* – це діти, слабші від своїх переслідувачів, несміливі, дуже тихі, “замкнуті”, полохливі і невпевнені в собі, з низькою самооцінкою. Оскільки переслідувані часто відрізняються від інших дітей, вони не тішаться популярністю, а спільнота учнів класу у процесі спілкування часто “відкидає” їх поза межі групи [6, с. 37–38].

Прикладом такого типу є історія Ані, яку розповіла її однокласниця: *“Аня походила з убогої багатодітної родини. Це було дуже помітно. Вона відрізнялася від нас вбранням, відсутністю шкільного приладдя та інших речей, які більшість з нас мала в цьому віці. Часто від неї теж можна було почути неприємний запах. Це й стало причиною того, що вона зробилася жертвою прозивання та відчуження цілого нашого класу. Аня щоденно проводила перерви у цілковитій самотності, найчастіше сидючи під дверима класу та чекаючи на урок. Не було жодного дня, щоб її не прозвали принизливим прізвиськом та не сміялися з неї. Траплялися навіть випадки, коли хлопці штурхали її в коридорі та закривали в туалеті”* [20, с. 183].

Серед інших рис пасивних жертв, дослідники зазначають про їхню несміливість, страх перед фізичними атаками, підвищену вразливість, неговіркість, труднощі з функціонуванням у групі, відсутність приятелів у класі, почуття самотності, а також добрі контакти з батьками, вчителями та іншими дорослими.

Переслідувань, які характеризуються відвертими атаками, більшою мірою зазначають хлопці, аніж дівчата [5, с. 48]. Натомість дівчата застосовують щодо ровесниць плітки, обмови, насмішки, сарказм, несправедливу критику, інтриги. Їхньою метою є прикра для жертви ізоляція від решти групи [7, с. 13].

*Жертва, яка провокує*, має дещо інші якості, зокрема: незрілість, нездарність, проблеми з концентрацією, надмірна рухливість та активність, низьке почуття власної гідності, дошкуляння іншим, її також не люблять дорослі [1, с. 10].

Окрім агресорів та жертв, у явищі переслідування можуть брати участь й інші учні, які виконують ролі підбурювача або свідка процесу віктимізації. Роль оборонців жертви інші учні виконують зрідка, передовсім через страх самим опинитися в ролі жертви. Найбільший ризик насильства виникає тоді, коли жертву найпростіше скривдити через певні риси та обставини: наприклад, жертва значно вирізняється від інших учнів (підвищеною вразливістю), до неї легко доступитися (наприклад, через самотність), за неї нікому заступитися (через відсутність друзів, байдужість дорослих). Чим більше “сприятливих” для процесу насильства рис посідає жертва, тим більша ймовірність її кривдження. У цьому випадку йдеться про високу віктимність (податливість на скривдження) жертви. У віктимогенному потенціалі жертви особливе місце посідає така її риса, як безпорадність. Агресори швидко вловлюють сигнали безпорадності (наприклад, плаксивість жертви) і відповідають на них щоразу сильнішими атаками [10, с. 334].

#### *Наслідки віктимізації.*

Наслідки буллінгу залежать від індивідуальної психологічної опірності того, кого переслідують, а також від тривалості та інтенсивності переслідування. На початку жертва обороняється відповідно до своїх можливостей і намагається утримати свій status quo. Ця боротьба є заздалегідь програшною – жертва не має ніяких шансів на виграш із сильнішим фізично та психічно буллером, його поплічниками та групою пасивних спостерігачів. Людина, яка зазнає тривалого публічного приниження, з плином часу перестає орієнтуватися у своїх реальних можливостях. Вона переживає постійну тривожність, негативні емоції, а через це припускається чергових помилок, віктимізуючись щоразу більше, стаючи часом навіть нездатною до самостійного життя. Згодом стрес стає таким сильним, що починають проявлятися його соматичні наслідки: діарея, головний біль, біль у шлунку [12, с. 22]. Американські дослідження (2004), в яких брали участь понад 20 тис осіб з 20 країн світу, показали, що одного на 100 досліджуваних учнів проявлявся на гострий посттравматичний синдром, який відповідав усім критеріям психічної травми, спричиненої буллінгом [17, с. 70].

Інші автори подають ширший каталог соматичних, психічних та соціальних наслідків буллінгу: стани хронічної втомленості, проблеми зі сном, нічне нетримання сечі; стани напруження, дратівливості, проблеми з концентрацією уваги та пам'яттю, несподівані вибухи агресії, зниження а навіть повна втрату почуття власної гідності, невротичні відхилення, депресивні стани; страх перед школою і неохоче її відвідування, часта

відсутність на заняттях, уникання занять з фізичної культури, погіршення успішності, систематичне запізнення на уроки з метою уникнення зустрічі віч-на-віч з іншими учнями, та навіть спроби самогубства [10, s. 331].

Унаслідок тривалого насильства жертва починає нагадувати зацьковану тварину. Вона здебільшого безперервно думає над ситуацією, в якій опинилася (так зване явище румінації). Депресивні настрої спричинюють відхід від суспільного життя. Агресор врешті досягнув свою мету – ізолював жертву від підтримки оточення. На цьому етапі нерідкими явищами є факти відчайдушної помсти, нервового зриву, а навіть самогубства [12, с. 22].

*Профілактика та протидія явищу насильства.*

Ключовою справою школи, яка стосується подолання буллінгу, є пробудження суспільної свідомості існування цього явища, а також поширення інформації про причини, специфіку і наслідки переслідування серед учнів, батьків та учителів. Ігнорування небезпеки цього явища є найгіршою стратегією, оскільки вона сприяє його ескалації [13, с. 42].

З цією метою з учнями потрібно проводити профілактичні бесіди. При цьому важливе значення має навчання учнів психологічним та соціальним умінням, спрямованим на поглиблення інтерперсональної комунікації з іншими учнями, співпрацю між ними та співдружність, емпатію, а також психологічної відпірності та асертивності [2, s. 11].

Найбільшим успіхом школи у протидії насильству є створення такої атмосфери, у якій переслідування одними учнями інших було б неможливим. Школа повинна стати середовищем доброзичливого зацікавлення дорослих усіма справами дітей. Коли школа сформує нову атмосферу – співпраці та сприяння творчому розвитку кожної людини, то в такий спосіб усім учням створять відповідні умови для подолання власних обмежень [13, с. 42].

По-друге, це визначення меж допустимої поведінки, тобто чітке окреслення виховних засад і послідовне їхнє дотримання. У разі будь-якої спроби переходу цих меж окремими учнями шкільна спільнота повинна сказати своє рішуче “ні”. Центральною фігурою у школі, яка повинна протидіяти явищу насильства, є вчитель. Йому повинні допомагати у цьому шкільний психолог та соціальний педагог. У ситуації переслідування учитель повинен відповідно зреагувати – повідомити директора школи і колег, зустрітися з обома сторонами конфлікту та їхніми батьками і провести розмови, спокійно і рішуче висловитися проти насильства та визнати його за неприпустиму форму комунікації між учнями. Найбільшу увагу варто звернути на жертву, якій часто потрібно надати психологічну допомогу.

Значна частина учителів, однак, не реагує на агресію учнів. Це пов'язано з такими причинами: страхом, що вони самі можуть стати об'єктом агресії; страхом за своїх рідних; очікуванням, що проблема якось розв'яжеться; відчуттям себе не достатньо компетентним, щоб втручатися в



ситуацію; забезпечення собі підтримки класу; страхом перед компрометацією, ізоляцією зі сторони колег; незацікавленістю проблемою [14, s. 165].

Однак у кожній ситуації агресії з боку учнів потрібно оперативно реагувати на будь-яку форму насильства – не тільки фізичну, а й психічну. На виховних годинах важливо всебічно обговорити це явище, застосовуючи при цьому ігровий метод – обігрування з учнями різних сценків насильства, щоб вони добре усвідомили, які почуття переживає жертва булінгу і що рухає насильником. Під час діалогу пізнали, як має поводитися жертва і яку роль повинні відігравати свідки насильства. У процесі аналізу цього явища на виховних годинах учитель повинен теж пояснити учням різницю між ситуаціями виказування та інформування учителя про дії, які приносять значну шкоду учням. Важливо розуміти, що в боротьбі з явищем насильства не можна обмежитися одноразовою акцією, важливо опрацювати програму систематичних антибулінгових дій. Реалізуючи такі дії, вчитель повинен запровадити практику залучення переслідуваної дитини до різних форм колективної активності. Саме вчитель повинен показати класу іншу, відмінну від попередньої, форму активності дитини-жертви, розкрити її сильні сторони, підтримати дитину силою свого авторитету. Якщо вчитель не залишається байдужим щодо проблем з поведінкою учнів, то він повинен:

- під час чергування звертати увагу на агресивних та переслідуваних учнів. Завдяки цьому він зможе відразу відповідно відреагувати на ситуацію суперечок між ними, блокуючи процес знущання над жертвами;
- самооборону (шляхом застосування агресії) жертви інтерпретувати лише як провину агресора. З цього впливає, що кожний учень повинен мати право на самооборону від агресора;
- подбати про якнайкращий контакт з жертвами переслідування, оскільки тоді діти зможуть щиро поділитися зі вчителями своїми проблемами;
- дитині, яка є жертвою переслідування, не ставити у провину те, що вона чогось не вміє робити. Потрібно їй допомогти працювати над собою і приділити додатково час, аби вона могла сформувати свої просоціальні вміння (наприклад, організувати тренінг асертивності);
- збуджувати у переслідуваної дитини почуття власної гідності, публічно наголошуючи на її позитивних сторонах і зазначаючи, що немає осіб ідеальних і що кожен має свої переваги та недоліки;
- залучити дитину до додаткової спортивної, художньої або навчальної активності. Відвідуючи додаткові заняття, вона матиме змогу пізнати нових осіб, знайти друзів, зможе забути про шкільні негаразди, здобути нові знання і вміння, завдяки чому стане більш

привабливою для своїх однокласників. Особливо цінним є заняття із силових видів спорту;

- використовувати у своїй діяльності різноманітні виховні та розвивальні програми, наприклад, з розвитку у дітей толерантності до осіб з різними відмінностями (релігійними, національними, культурними), програми протидії традиційному та віртуальному насильству тощо [9, s. 9].

Іншими важливими способами антибулінгової діяльності є запровадження телефону довір'я чи контактної скриньки, до якої учні могли б вкидати свої записки з проханням допомогти вирішити проблему. Окрім того, учитель повинен реалізувати тісну співпрацю між школою та сім'єю з метою отримання необхідної інформації про особливості родинного життя своїх учнів та можливі проблеми у його сім'ї, які можуть впливати на поведінку та соціальну позицію дитини в школі [13, с. 43].

У боротьбі з булінгом велике значення мають різні програми запобігання та інтервенції. Частина таких програм уже успішно функціонує в польських школах. З огляду на це, що причини агресивної поведінки дітей вбачали в низькому рівні соціальних компетенцій, у деяких школах були зроблені спроби запровадити програми для формування таких умінь і навичок. Відомими є також програми ранньої інтервенції, які обмежують або унеможливають виникнення поважних відхилень у поведінці дітей. Є два типи таких програм: 1) програми, які реалізують фахівці; 2) програми, які реалізують підготовлені до надання відповідної допомоги і підтримки ровесники. [23, s. 119]. Однією з таких програм є, наприклад, програма підготовки авторитетних ровесницьких лідерів – дорадників, яка уможливає набуття підліткам спеціальних комунікативних умінь для допомоги іншим учням [18, s. 277].

Детальний перегляд профілактичних програм запобігання насильству в школі, які використовують у цілому світі, засвідчує певні спільні заходи. Це передовсім зустрічі з батьками, кращий нагляд за шкільними стадіонами, методи дисциплінування без покарань, нагляд за навчальними кімнатами та коридорами, відповідна професійна підготовка вчителів, дотримання принципів виховання, антинасильницька політика, спільна для цілої школи, шкільні конференції, групова робота з учнями. Чим більше зазначених елементів запровадить школа, тим успішнішою буде її боротьба з булінгом [3, s. 15].

Важливою є професійна підготовка педагогічних кадрів до роботи з дітьми, які проявляють агресивну поведінку, шляхом індивідуальної та групової роботи (проведення тренінгів заміщення агресії, керівництво групою підтримки жертв насильства, застосування біхевіоральних методів у праці з дітьми-агресорами [4, s. 15–16] тощо).



Отже, буллінг є одним із найнебезпечніших проявів насильства в шкільному середовищі. Він характеризується тріадою формальних характеристик: повторюваністю, нерівновагою сил та злим наміром. Окрім традиційних його видів (фізичний, вербальний, реляційний, опосередкований), протягом останнього десятиліття все частіше почав проявлятися такий його різновид, як кібербуллінг. Найчастіше він проявляється водночас із традиційним буллінгом, погіршуючи стан жертви не тільки в школі, а й всюди там, де вона користується засобами мобільного зв'язку або Інтернету. Особливе місце в сучасній школі посідає упереджувальний буллінг, який ґрунтується на різноманітних упередженнях. Буллінг призводить до віктимізації, наслідки якої залежать від індивідуальної психологічної опірності особи, яку переслідують, а також від тривалості та інтенсивності переслідування. Буллери обирають собі за жертву особу з високим віктимогенним потенціалом. Її віктимність найчастіше не залежить від неї, а від зовнішніх чинників, які відрізняють її від інших дітей у групі, а також підвищеною вразливістю та слабкістю. З огляду на негативні наслідки буллингу (соматичні, психологічні та соціальні, особливо депресія та суїцидальна поведінка) психолого-педагогічні кадри повинні розгорнути широкомасштабну роботу із запобігання та протидії насильству в школі. Ця робота ні в якому разі не повинна зводитися до одноразових акцій, а мати характер загальної антинасильницької політики в школі та застосування різноманітних профілактичних програм, наслідки дії яких потрібно обов'язково моніторувати. Ці програми повинні формувати в учнів просоціальні вміння, зокрема, толерантності до осіб з відмінностями, емпатії, співраці, взаєморозуміння та взаємопідтримки, а в школі створювати атмосферу нетерпимості до проявів насильства. Особливу роль повинні відігравати програми з підготовки ровесницьких лідерів, які здатні будуть прийти на допомогу потенційним жертвам насильства. До подальших перспектив цього дослідження належить науковий пошук у галузі подолання кібербуллингу.

1. *Chojnacka K.*, Mobbing w szkole // *Remedium*, 2016, Nr 2, s. 10–12.
2. *Elert K., Pluciński J.*, Wyniki raportu o agresji i przemocy w szkołach// *Doradca Dyrektora Szkoły*, 2014, nr 10, s. 11–3.
3. *Espelange D.*, Złożony obraz bullyingu// *Psychologia w szkole*, 2015, nr 1, s. 34–37.
4. *Goetz M.*, Metody behawioralne w pracy ze sprawcami przemocy rówieśniczej//*Niebieska Linia*, 2015, nr 1, s. 15–18.
5. *Grzywa-Bilkiewicz A.*, Mobbing i bullying jako formy agresywnych zachowań uczniów// *Nowa Szkoła*, 2005, nr 6, s. 49–51.

6. *Guerin S., Hennessy E.*, Przemoc i prześladowanie w szkole. Skuteczne przeciwdziałanie agresji wśród młodzieży, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004. – 63 s.
7. *Kochelak J.*, Mobbing – terror psychiczny w szkole//Edukacja i Dialog, 2007, nr 1, s. 12 – 16.
8. *Krasnosielski A.*, Gdy uczeń dreczy ucznia//Charaktery, 2015, nr 10, s. 42 – 45.
9. *Krasnosielski A.*, Oprawcy ze szkolnej ławki //Remedium, 2015, Nr 10, s. 7 – 9.
10. *Kwiatkowski P., Szecówka A.*, Mobbing w kontekście doświadczenia przemocy w klasie szkolnej (nowe narzędzie diagnostyczne) //Szkoła Specjalna, 2005, Nr 5, s.331– 341.
11. *Mastalerz M.*, Mobbing – cz. I // Remedium, 2010, Nr 1, s. 22 – 23.
12. *Mastalerz M.*, Mobbing – cz. II // Remedium, 2010, Nr 6, s. 22 – 23.
13. *Mastalerz M.*, Mobbing – cz. III // Remedium, 2010, Nr 7-8, s. 42 – 43.
14. *Nowakowska A.*, Zachowania nauczycieli wobec agresji w szkole i ich przyczyny/ Agresja w szkole. Spojrzenie wieloaspektowe, (red.) A.Rejzner, Warszawa : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, 2004, s. 163 – 166.
15. *Olweus D.*, Bullying: What We Know and What We Can Do, Oxford : Blackwell Publishers, 1993. – 140 s.
16. *Pecyna M.*, Mobbing i bullying w polskiej szkole// Doradca Dyrektora Szkoły, 2014, nr 10, s.15 – 19.
17. *Piekarska A.*, Mobbing – niebezpieczna bomba w szkole//Psychologia w szkole, 2008, nr 3, s. 69 – 80.
18. *Potaczala K.*, Programy rówieśnicze jako nowa forma działań zapobiegających agresji w zakresie profilaktyki pierwszorzędowej oraz drugorzędowej / Przemoc i agresja w szkole. Próby rozwiązywania problemu, (red.)A.Rejzner, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, 2008, s. 271– 282.
19. *Prusko L.*, Mobbing niszczy osobowość // Edukacja i Dialog, 2005, nr 5, s. 61–64.
20. *Pyżalski J.*, Przemoc rówieśnicza w szkole – badania retrospektywne studentów pedagogiki//Studia Edukacyjne, 2015, nr 34, s. 177 – 196.
21. *Thúściak-Deliowska A.*, Bullying uprzedzeniowy i jego rodzaje // Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze, 2013, Nr 8, s.16 – 21.
22. *Thúściak-Deliowska A.*, Bullying versus cyberbullying. Rola uczniów-świadków w analizowanych formach przemocy rówieśniczej / Cyberprzestępczość-człowiek-edukacja, T.2 „Dylematy społeczności cyfrowej”, (red.)J.Bednarek i A.Andrzejewska, Kraków: Impuls, 2015, s. 123 – 135.
23. *Wojciechowski M.*, Bullying wśród uczniów społecznego liceum ogólnokształcącego oraz jego uwarunkowania i planowane środki zaradcze // Kwartalnik Pedagogiczny, 2007, Nr 2, s. 107 – 120.

**VICTIMOLOGIC ASPECTS OF THE PHENOMENON OF BULLYING  
AS THE SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM IN POLAND****Iryna Kurliak***Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw,  
Devaitis Str., 5, Warsaw, Poland*

The article considers main features of bullying as one of the types of violence among students around the world with special emphasis on Poland. The author claims that the ill-disposed multiple group actions that are implemented against the victim in the process of bullying can take many forms: physical bullying (involves physical violence), verbal bullying (bad name calling, mocking, slandering, gossiping, nicknames using, etc.) relational bullying (exclusion from the group, ignoring, pitching others against the victim) indirect bullying (theft or destruction of victims' things).

Considerable attention is paid to the cyber bullying that has intensively developed over the last decade and includes the prosecution of the victim via Internet and mobile. The author analyses different types of proactive bullying that is based on the negative treatment of aggressor towards the victim through certain bias (racist bullying, bullying due to disability or special educational needs, homophobic and transphobic bullying, sexist and sexual bullying). The article analyses factors and consequences of victimization in different areas –physical, psychological and social. It describes different categories of bullies(active and passive) and victims (passive and provocative). The author indicates victimogenic potential of a victim that causes violence. The responsibilities of teachers concerning preventing and combating the phenomenon of bullying are also described. It is emphasized that dealing with the phenomenon of violence cannot be limited to a single action; it is necessary to develop a program of systematic anti-bullying actions aimed at work with all students as well as with victims and aggressors. It is claimed that among different applications it is better to use those conducted by experts and headed by specially trained youth leaders ready to help their colleagues, preventing the phenomenon of violence.

*Key words:* bullying, school, violence, age mates, aggressor, victim, victimization, prevention.